

*В.М. Власенко
(м. Суми)*

НАУКОВИЙ ДОРОБОК К. МАЦІЄВИЧА НА СТОРІНКАХ ПЕТЕРБУРЗЬКОГО ЖУРНАЛУ “ЗЕМСКОЕ ДЕЛО”

Серед відомих діячів національно-визвольного руху початку XX ст., Національно-демократичної революції 1917–1921 рр., політичної еміграції міжвоєнного періоду помітне місце належить Костю Адріановичу Мацієвичу (1873–1942). У вітчизняній історіографії пострадянського періоду цій непересічній постаті українського політикуму й науки приділялася недостатня увага. В поодиноких працях мова йшла переважно про основні віхи біографії вченого ¹ або його роботу на дипломатичній ниві ². Наукова спадщина Мацієвича також не стала об'єктом спеціального дослідження. Увага до творчого доробку останнього обмежується лише статтями, присвяченими поглядам Костя Адріановича на кооперацію ³, і спробами укладання бібліографії його праць ⁴.

Враховуючи велику наукову спадщину К. Мацієвича та широкий її діапазон ⁵, автор ставить собі за мету проаналізувати наукові праці вченого, вміщені на сторінках відомого в країні журналу “Земское Дело” (видавець Д. Протопопов), що виходив протягом 1910–1917 рр. у Петербурзі (Петрограді) за редакцією спочатку Л. Веліхова, а потім – Б. Веселовського.

Кость Адріанович здобув фахову освіту агронома в Ново-Олександрійському інституті сільського господарства й лісівництва в Пулавах (нині Польща), тривалий час працював агрономом у Полтавській і Саратовській губерніях. У 1907–1915 рр. він жив у Харкові, де був членом Комітету сприяння сільській кооперації місцевого товариства сільсько-господарства, редагував журнал “Хлібороб”, “Южно-Русскую сельско-хозяйственную газету”, науковий “Агрономический журнал”, сприяв виданню часописів “Потребитель”, “Вестник местной кооперации” та “Народной энциклопедии”. Але за участь у революційних подіях 1905–1907 рр. (створював у Саратовській губернії осередки Селянського союзу партії соціалістів-революціонерів – В.В.) Кость Адріанович був засуджений і відбував покарання в одиночній камері Васильківської в'язниці з осені 1909 до весни 1912 рр. За той час вивчив англійську й італійську мови, написав та видав під псевдонімом К.С. Ашин декілька праць ⁶. Саме тоді почав співпрацювати з редакцією журналу “Земское Дело”, яка тривала і після виходу його з в'язниці.

На сторінках цього часопису з'явилося близько десяти статей К. Мацієвича й двох десятків його рецензій на земські видання. Наукові праці вченого умовно можна згрупувати таким чином: теоретичні праці з громадської агрономії, аналітичні студії з актуальних проблем діяльності земств та статті з кооперації.

Найбільше праць Костя Адріановича присвячено питанням громадської агрономії. К. Мацієвич належав до когорти теоретиків і практиків останньої, що постала на рубежі XIX–XX ст. як значне соціальне явище. В руслі цього напрямку економічної науки працювали Б. Бруцкус, В. Владимирський, К. Маньківський, Д. Прянишников, О. Філіповський, О. Фортунатов, О. Чайнов, О. Челінцев, О. Чупров⁷. На думку Чайнова, цю агрономію можна визначити як “систему громадських заходів, спрямованих на еволюцію сільського господарства країни у бік найбільш раціональних (в умовах часу та місця) його форм”⁸. Завданнями громадської агрономії є глибокий аналіз природних й економічних умов країни і виявлення найбільш придатних для них технічних та організаційних форм, а також вплив їх на еволюцію сільського господарства й спрямування його у бік останніх. Для цього громадська агрономія повинна запровадити в економіку країни вдосконалені методи техніки землеробства і скотарства, змінити організаційний план господарювання відповідно до існуючих умов економічної ситуації, організувати місцеве населення у спілки й групи, які б за допомогою кооперації дали дрібному господарству всі переваги великого та взяли на себе подальше поглиблення нових його форм. Кость Адріанович був одним з тих, хто закладав теоретичні основи цього складного явища.

На сторінках журналу “Земское дело” у 1911 р. з'явилася його праця під назвою “Новые веяния в общественной агрономии”. Її поява була викликана поширенням серед земств циркуляру міністра внутрішніх справ про нагальну необхідність агрономічної допомоги органів самоврядування хутірським господарствам й отримання на це відповідних коштів. З цього випливало, що громадська агрономія повинна опікуватися виключно даними господарствами. Мацієвич дивився на цю проблему набагато ширше. Він охарактеризував нову ситуацію, що склалася для цієї агрономії. Якщо раніше вона перебувала у сфері діяльності лише органів місцевого самоврядування, то тепер нею зацікавилася і держава, яка, здійснивши низку важливих заходів в аграрному секторі (придбання землі селянським банком, розширення земельного фонду у Сибіру та переселення селян, поліпшення техніки землевпорядкування тощо), наблизилася безпосередньо до селянського господарства, ознайомила з його культурою й характером. Це знайомство показало, що ніяка аграрна політика не може привести до зростання продуктивних

сил села, якщо вона не буде пов'язана з розвитком і вдосконаленням агрикультури, чим раніше займалося виключно земство.

Вчений поставив питання про розмежування діяльності державних організацій та земств у галузі аграрної політики. Такі завдання, як розширення земельного фонду дрібного господарства, переселення й розселення селян на вільні землі, повинні вирішувати тільки державні установи. Проте, на думку Костя Адріановича, і в цій галузі можна використати органи самоврядування. Досвід Південної обласної переселенської організації показав, що на етапі виселення переселенця ознайомлення його з новими умовами господарювання, вибір земельної ділянки, допомога при ліквідації старого господарства можуть та повинні бути виконані краще й дешевше земствами. А справу ліквідації куплених банком земель, землевпорядкування у межах цілих сільських громад, організації та встановлення типу їх земельного господарства також доцільно передати органам місцевого самоврядування. В той же час, такі завдання, як поширення сільськогосподарської освіти, створення експериментально-агрономічних установ вищого типу (дослідні станції), повинні реалізовувати тільки державні організації з їх необмеженими матеріальними ресурсами. Вчений зазначає, що межа між державою та земствами знаходиться по лінії організації господарства. Все, що від неї йде всередину останнього і його організації – сфера муніципальної політики, де державі залишається тільки інспекція, матеріальна підтримка й консультування. Навпаки, те, що віддаляється від господарства (зовнішні фактори), – сфера державної аграрної політики⁹.

Отже, головним завданням громадської агрономії або муніципальної аграрної політики є організація господарства в його найбільш прогресивних та раціональних формах. Для цього, по-перше, необхідно створити навколо господарств такі суспільні сили, здійснити такі загальні заходи, якими кожне з них чи їх група могли б користуватися для посилення своєї продуктивності, підвищення рівня агрикультури, більш раціональної її організації. Це перш за все склади сільськогосподарських машин, пільговий продаж насіння, злучні пункти, виставки, кредит тощо. Цю функцію могли виконувати й кооперативи. По-друге, необхідне створення зразкових полів, вдосконалення сівозмін, проведення лекцій, бесід, курсів з організації сільського господарства. По-третє, перед агрономією постало нове завдання – безпосередня участь її працівників у реорганізації господарств.

К. Мацієвич визначає головні елементи, необхідні для інтенсифікації останніх: створення дрібного кредиту, поширення тваринницької складової селянського господарства, вдосконалення рільництва (раціональна обробка землі, застосування добрив, використання нових сортів і

культур, сівозміна), надання консультацій, проведення курсів та безпосередня участь агрономів в організаційно-господарській діяльності населення¹⁰. На громадську агрономію, на думку вченого, покладається ще одне завдання – підтримати ті паростки землеробської культури, справжні осередки агрикультурної творчості, які мали бути створені поміщицькими господарствами й яких не виявилось. Це завдання частково могли б вирішити дослідні станції або поля. Проте вони є науковими установами. Необхідна практична робота в господарствах спеціалістів. Це може бути реалізовано шляхом створення інституту дільничних агрономів, земських державних або кооперативних господарств. Те, на думку Костя Адріановича, що не у змозі був зробити поміщицький маєток, відгороджений від селян становими і класовими перепонами, виконає громадська агрономія. Розуміння задачі культурного господарства, якого дрібному хазяїну ніде було отримати, поступово з'являється завдяки роботі дільничної агрономії й закріплюється в організованих формах народної колективної самодіяльності – сільських кооперативах, які становлять основу взаємовідносин громадської агрономії та селян¹¹.

К. Мацієвич звертає увагу на головні недоліки аграрної політики. Для такої ефективної муніципальної політики не вистачає двох елементів: дрібної земської одиниці (волосного земства – В.В.) і обласного земства. Проте частково їх функції виконують кооперативи й обласні земські наради та з'їзди. Решта їх розподіляється між губернськими і повітовими земствами. Вадами державної аграрної останньої є відсутність єдиного органу, який би займався реалізацією цієї політики. Селянським банком та дрібним кредитом опікується Міністерство фінансів, кіннозаводським господарством – Військове міністерство, рештою галузей – Головне управління землеробства й землевпорядкування, з яким у справі землеустрою співпрацює Міністерство внутрішніх справ. Усі ці функції могло б перебрати на себе міністерство землеробства. Але і за таких перетворень, на думку вченого, будуть залишатися суспільні суперечності, оскільки, з одного боку, еволюція земельного устрою прямує в бік зміцнення дрібного господарства, а з іншого – соціальні дії уряду здійснюються з порушенням норм соціальної справедливості на користь інтересів меншості.

Наприкінці статті Кость Адріанович робить висновок, що громадська агрономія повинна бути аполітичною, оскільки вона безсила виправити соціальне насилля та несправедливість. За допомогою агрономії некультурне господарство можна перетворити на культурне. А суспільні ідеали кожного громадянина, у тому числі й агронома, можуть здійснитися лише в галузі політичної боротьби і партійної роботи¹². Зауважимо, що стаття була написана та опублікована тоді, коли К. Мацієвич перебував у в'язниці.

В статті “Один из итогов прошлого общественной агрономии” Кость Адрианович також піднімає теоретичне питання – про загальний напрямок діяльності дільничного агронома. Це було зумовлено, по-перше, тим, що, занурившись в економічне життя конкретних господарств, зіткнувся з окремим таким організмом в усій його конкретності. Він спершу повинен був стати на приватногосподарські позиції, чого громадська агрономія ще не знала. По-друге, запровадження дільничної агрономії збіглося з корінними змінами у самій організації дрібного господарства в цілому. Тому, на думку вченого, у нових умовах вона змушена була критично переоцінити деякі свої старі принципи. Тогочасна боротьба двох агрономічних організацій – громадської, з одного боку, й урядової та землевпорядкувальної, що орієнтувалися виключно на одноосібного власника, з іншого, – мала в своїй основі протистояння двох принципів: громадсько-господарського (земського) і приватногосподарського (урядового). Перемогти у цій боротьбі, на думку Мацієвича, могла дільнична агрономія, яка повинна була обрати з них той принцип, котрий найбільше відповідав природі дрібного господарства¹³.

Кость Адрианович стверджує, що в кожному індивідуальному підприємстві типу дрібного господарства можна виявити дві групи потреб. Одні з них мають громадський (загальний) характер, інші – приватний (індивідуальний), хоча лінію поділу між ними провести важко, оскільки в кожному елементі господарства є обидві риси. Так, прогрес та агрикультурний розвиток кожного індивідуального господарства неможливий без підвищення продуктивності праці, наприклад, шляхом застосування машин, які воно може використати лише за допомогою громадських організацій (сільськогосподарські склади, прокатні пункти). Прогрес індивідуального господарства не меншою мірою залежить і від того, як його власник володіє технікою агрикультурних прийомів, наскільки він у змозі з цих й інших елементів останнього створити раціональну комбінацію. Агрикультурний прогрес по суті відбувається шляхом капіталізації дрібного господарства, проте, із збереженням самостійного індивідуального підприємства лише з тією різницею, що вона виливається в форми різноманітних організацій, що задовольняють потреби громадського характеру. Саме тут, за К. Мацієвичем, і знаходиться головна сфера застосування сил громадської агрономії¹⁴.

На запитання, що є головним завданням дільничного агронома, Кость Адрианович відповідає таким чином. Нові ідеї, які привнесла з собою дільнична агрономія, полягають не у запереченні того, що становило її силу в минулому, тобто вироблення планів господарювання та керівництво господарством одноосібних власників, коли працюють над вдосконаленням рільництва, тваринництва, вирішенням кормового

питання, а робота над ним у цілому.

Заслугою К. Мацієвича є те, що він розглядав громадську агрономію як еволюціонуючу систему. Спочатку вона мала форму земської агрикультурної й економічної допомоги населенню, поєднаної з кооперацією, потім поступово перетворилася на загальну систему аграрної політики. В ході розвитку останньої більш об'єктивнішою ставала оцінка громадсько-агрономічних завдань і цілей, вдосконалювалися прийоми роботи та їх вплив на дрібне господарство, поглиблювалося розуміння взаємодії різноманітних факторів, що зумовлювали успіх цієї праці. На цьому шляху система щось втрачала. Проте той головний принцип, котрий був закладений в основу громадської агрономії, залишався основним критерієм в оцінці того, які конкретні завдання на той чи інший момент є важливішими¹⁵.

Другу групу студій К. Мацієвича становлять розвідки, присвячені різноманітним актуальним питанням діяльності земств. У статті “К вопросу о земской платформе на земских выборах”¹⁶ Кость Адріанович торкнувся вад виборчої системи й необхідності демократизації земств. Відомо, що тогочасна виборча система базувалася на таких принципах: майновий і становий ценз, система курій, з'їздів та непрямих (частково) виборів. Одна із суперечностей полягала у нерівномірному представництві. Головними платниками земських податків були селяни, а їх представництво в органах самоврядування було набагато меншим за дворян. К. Мацієвич зауважує, що серед актуальних проблем земств центральне місце займає виборча боротьба, надання їй характеру ідейного земського впливу на місцеве громадське життя. За її допомогою швидше й краще можна розвинути організаторські сили органів самоврядування та об'єднати їх з розпорошеним сільським населенням. Саме вибори дають можливість широкого та всебічного обговорення земських питань, встановлення міцних зв'язків між органом самоврядування і виборцями. Тому, на думку вченого, необхідно реалізувати ідею підзвітності гласних всьому населенню та платникам земських податків. Для цього органам самоврядування друкувати популярні й поширювані в масах звіти про результати своєї діяльності. Слід поширити досвід окремих земств у справі видання власних календарів, довідників, плакатів, брошур, в яких пояснюється структура і функції органів самоврядування, місце їх серед інших адміністративних органів. Актуальним, на думку Костя Адріановича, є висунення окремими групами гласних та кандидатів у гласні спільної платформи діяльності органів самоврядування певний період. Усі ці заходи вчений розглядав у межах загального питання про популяризацію земських ідей, доцільність земської справи, демократизацію органів самоврядування, залучення

населення до свідомої роботи над питаннями організації діяльності останніх¹⁷.

В праці “Неудачное выступление земств” К. Мацієвич критично поставився до деяких їх політичних акцій. У зв’язку з переглядом умов торговельного договору Росії й США 1882 р. Київське, Катеринославське, Подільське і Херсонське губернські земства ухвалили рішення про бойкот американських сільськогосподарських машин та знарядь, а Катеринославське земство заявило ще й про ліквідацію своєї сільськогосподарської агентури, відкритої 1908 р. в цій країні. Кость Адріанович спробував визначити доцільність таких заходів. Він охарактеризував чинники, які сприяли розвитку і розширенню зернового господарства на півдні країни й у чорноземній зоні та його інтенсифікації, показав причини зростання попиту на сільськогосподарські машини, в тому числі й такі складні, як парові молотарки. Використання техніки мало місце як у потужних капіталістичних господарствах, так і в дрібних. У таких умовах посилювався розвиток вітчизняного машинобудування. Проте значна частина техніки, особливо збиральних, надходила з-за океану. Імпорт американських машин за останнє десятиліття (1900–1910 рр.) збільшився вдесятеро. Постачалися вони переважно в південні губернії.

Рішення цих земств, на думку К. Мацієвича, були легковажними з точки зору нагальних потреб вітчизняного сільського господарства, не відповідали ні громадському обов’язку перед місцевим населенням, покладеному на них законом, ні земським традиціям, ні тим мінімальним вимогам населення до своїх місцевих органів самоврядування щодо розуміння громадсько-економічного значення їх дій. Такий бойкот сприяв би розвитку машинобудування Німеччини та Австрії але й вони не задовольнили б потреб у техніці, згортанню роботи земських складів сільськогосподарських машин і поширенню приватної торгівлі цим товаром, розміщенню на території Росії заводів міжнародного тресту жаток. А це призвело б до згортання виробництва вітчизняного машинобудування. Якщо в галузі промислових та торговельних відносин Росії й США вигода, на думку вченого, є обопільною, то у галузі агрикультурної взаємодії – цілком на боці першої, оскільки американське сільське господарство є на світовому ринку її суперником, причому більш озброєним саме завдяки високій агрикультурі¹⁸.

Кость Адріанович стверджує, що зміст і значення цих акцій органів самоврядування слід розглядати в іншій площині. Це скоріше за все політичний попереджувальний жест щодо американського суспільства й уряду. Він показує, що може чекати їх машинобудування, яке, без сумніву, цінує російський ринок, якщо США будуть наполягати на своїх

вимогах при відновленні договору 1882 р. Але питання, що викликало таку реакцію земств, є політичним і тому перебуває поза межами їх компетенції¹⁹.

У праці “Чего должна желать земская агрономия от четвертой Государственной Думы” К. Мацієвич звертає увагу на необхідність реформування земств та роль законодавчого органу влади в цьому. Вчений стверджує, що чи не єдиним позитивним результатом діяльності третьої державної Думи було те, що з’явилася можливість отримати з держбюджету великі кошти на розвиток громадської агрономії. Не можна заперечувати позитивного моменту й у тому, що збільшення асигнувань Департаменту землеробства дало можливість органам самоврядування запровадити дільничну агрономію, ухвалення закону про дослідну справу сприяло розвитку агрикультурних досліджень. Але подальший розвиток громадської агрономії Кость Адріанович пов’язував з реформуванням земств шляхом ухвалення нового положення про ці установи, яке б передбачало демократизацію виборчого права, запровадження дрібних земських одиниць, запобігання втручання місцевої адміністрації в їх справи²⁰. Для покращення роботи громадської агрономії вчений пропонував ліквідацію двох паралельних агрономічних організацій – державної та землевпорядкувальної, підготовку висококваліфікованих кадрів, розширення мережі наукових дослідних станцій, врегулювання взаємовідносин між центральним відомством і місцевими установами. К. Мацієвич вважав, що необхідно визначитися із загальним напрямком та характером субсидій уряду, тобто вони повинні були мати характер стимулюючий, спрямовуючий або просто фінансової підтримки²¹.

Вчений звертав також значну увагу на роль кооперації у розвитку сільського господарства. В статті “Петербургский кооперативный съезд и его земская секция” Кость Адріанович аналізує результати роботи останнього, що відбувся у травні 1912 р. у Петербурзі. К. Мацієвич відзначив нові риси у роботі форуму (порівняно з попереднім 1908 р. в Москві). По-перше, змінилося ставлення кооператорів до земства. Тепер у ньому вбачали союзника кооперації. По-друге, посилилася увага до загальних питань даного руху. Про це свідчать прийняття єдиного кооперативного закону, про створення спеціальних організацій сприяння кооперації, у тому числі й з боку земств, кооперативних об’єднань, спеціального банку, нових взаємовідносин спілок кредитних кооперативів і земських кас дрібного кредиту²². Кость Адріанович відзначив, що земська секція зосередилася на розгляді невеликої кількості питань, зокрема про правильну організацію діяльності цих кас в справі відкриття кредитних товариств, кредитування лише колективних позичальників – різноманітних кооперативів, здійснення посередницьких операцій,

інструкторську роботу, реформування діяльності відповідних складів²³.

В іншій статті “Кредитная и сельскохозяйственная секции кооперативного съезда” також йдеться про роботу. К. Мацієвич охарактеризував діяльність найчисленнішої секції форуму – кредитної. З-поміж питань, що розглядалися на її засіданнях, вчений виділив такі: необхідність перегляду зразкового (типового) статуту кредитних товариств, право їх на довгострокові кредити на оренду та купівлю землі, взаємовідносини державного банку й кооперативів. Але найбільш важливим, на думку Костя Адріановича, було питання про посередницькі та хлібозаставні операції. К. Мацієвич відзначив позитивні тенденції у розвитку цього виду діяльності кооперативів, бажання їх діяти в даній галузі спільно із земськими касами. Кооператори висловилися за налагодження власного виробництва різноманітних товарів. Щодо хлібозаставних операцій з Кость Адріанович запропонував таке: всю практичну роботу покласти на кооперативи і земства, а уряд повинен надавати останнім через державні ощадні каси довгострокові кредити для створення зерносховищ у районі їх діяльності поблизу залізничних станцій. Він виступав за надання кооперативам та земствам виключного права постачання хліба інтендантству²⁴. К. Мацієвич критично оцінив роботу сільськогосподарської секції, відзначив необхідність пошуку нових форм кооперації, які б більш повно відповідали її організаційно-господарським потребам²⁵.

В роки Першої світової війни Кость Адріанович опублікував на сторінках журналу лише одну статтю під назвою “Кому это нужно”. У ній йдеться про роботу Головного управління землеробства. З одного боку, як відзначає вчений, відомство ухвалює виважені в умовах війни рішення, зокрема про призупинення землевпорядкувальних робіт, які могли викликати напруження на селі, залучення кооперативів до справи постачання армії різноманітними товарами. З іншого боку, при скороченні державою фінансової підтримки сільськогосподарських товариств воно намагається посилити контроль за їх діяльністю, а у разі невиконання вимог управління вдатися до закриття кооперативів. К. Мацієвич вказує на недоцільність таких заходів відомства і закликає їх припинити, оскільки сільськогосподарські товариства є чи не єдиними культурними центрами на селі, виконують важливі економічні й соціальні функції, зокрема підтримують господарства мобілізованих до армії селян²⁶.

Кость Адріанович опублікував у рубриці “Библиография” низку рецензій під псевдонімом К.С. Ашин (К.С. А-шин), криптонімами К. М-ч, К.А. М-ич на земські видання, в яких йшлося про дослідну та агрономічну справу, переселенський рух, економічні заходи земств,

сільськогосподарські виставки, а також на окремі монографії й видання Харківського товариства сільського господарства²⁷. У рубриках “Книги, поступившие в редакцию” і “Перечень изданий по земским вопросам, вышедшим в ... году” подавалися назви праць К. Мацієвича. Його прізвище зустрічалося в окремих матеріалах рубрики “Хроника”²⁸.

Отже, наукові та публіцистичні студії, опубліковані на сторінках журналу “Земское Дело”, свідчать про глибоке розуміння Костем Андрійовичем тогочасних проблем діяльності земств і кооперації, а особливо через призму їх впливу на розвиток громадської агрономії. У кожній статті тією чи іншою мірою вчений торкався різноманітних аспектів цього нового й важливого напрямку сільськогосподарської науки, виявляв нові риси та тенденції його розвитку. Науковий доробок останнього на сторінках столичного журналу “Земское Дело” є ще одним підтвердженням слів українського економіста Віктора Доманицького, виголошених ним при похованні Костя Адріановича у 1942 р. у Празі: “Проф. А. Чаянов і проф. А. Фабрикант у своїх підручниках зараховують К. Мацієвича до світових корифеїв громадської агрономії. Ще з більшим правом можна вважати його корифеєм української громадської агрономії”²⁹.

1 *Власенко В.* Штрихи до портрета Костя Мацієвича // Сумська старовина. – 1997. – № 1. – С. 25–30; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 126; *Власенко В.* Кость Мацієвич: штрихи до портрета // Вісник Львівської комерційної академії. – 2002. – Сер. гуманітарні науки. – Вип. 4. – С. 67–75.

2 *Власенко В.* Агроном і дипломат. Штрихи до біографії Костя Мацієвича // Політика і час. – К., 2002. – № 10. – С. 78–86.

3 *Плисюк В.* Кость Мацієвич // Українські кооператори (історичні нариси). – Кн.1. – Львів, 1999. – С. 218–222.

4 Бібліографія праць К.А. Мацієвича // Вісник Львівської комерційної академії. – 2002. – Сер. гуманітарні науки. – Вип. 4. – С. 75–78.

5 За підрахунками автора статті, вона сягає понад 100 наукових праць (монографії, підручники, брошури, статті, рецензії).

6 *Ашин К.* Несколько слов о незыблемости агрономических догматов. – Х., 1910; *его же.* Общественно-агрономические этюды. – Х., 1912; *его же.* Организация американского свиноводства. – Х., 1912; *его же.* Прогресс агрикультуры. – Х., 1912.

7 Див.: *Кабанов В.В.* Школа А.В.Чаянова или организационно-производственное направление русской экономической мысли // История СССР. – 1990. – № 6. –

С. 86–99; Горкіна Л.П., Тимочко Н.О. Историчні витоки та методологічні засади кооперативної школи О.В.Чаянова // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1991. – Вип.25. – С. 71–78.

8 Чаянов А.В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии // Избранные произведения: Сб.. – М., 1989. – С. 58.

9 Ашин К.С. Новые веяния в общественной агрономии // Земское Дело. – 1911. – №1. – С. 6–9.

10 Там же. – С. 10–12.

11 Там же. – № 2. – С. 117–119.

12 Там же. – С. 121–123

13 Мацевич К.А. Один из итогов прошлого общественной агрономии // Земское Дело. – 1912. – №4. – С.256–257.

14 Там же. – С. 258–259.

15 Там же. – С. 259–260.

16 Мацевич К. К вопросу о земской платформе на земских выборах // Земское Дело. – 1912. – №. 11–12. – С. 747–754.

17 Там же. – С. 752–754.

18 Ашин К.С. Неудачное выступление земств // Земское Дело. – 1912. – №6. – С. 386–388.

19 Там же. – С.389.

20 Мацевич К. Чего должна желать земская агрономия от четвертой Государственной Думы // Земское Дело. – 1912. – № 22. – С. 1416–1418.

21 Там же. – С. 1421–1422.

22 Мацевич К.А. Петербургский кооперативный съезд и его земская секция // Земское Дело. – 1912. – №8. – С.528–530.

23 Там же. – С. 431–533.

24 Мацевич К.А. Кредитная и сельскохозяйственная секции кооперативного съезда // Земское Дело. – 1912. – № 9. – С. 631–633.

25 Там же. – С. 633–635.

26 Ашин К.С. Кому это нужно // Земское Дело. – 1915. – № 11–12. – С. 679–683.

27 Див.: Земское Дело. – 1912. – №. 3. – С. 247–251; № 7. – С. 505–506; № 8. – С. 580–582; № 11–12. – С. 812–819; № 20. – С. 1303–1306.

28 Спор южан и москвичей об “образцовых хуторах” // Земское Дело. – 1910. – № 9. – С. 697–698.

29 Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України. – Ф. 3879. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 1.